

Journal Website

Article history:

Received 24 July 2025

Revised 13 December 2025

Accepted 20 December 2025

Published online 22 June 2026

Journal of Psychological Dynamics in Mood Disorders

Volume 5, Issue 2, pp 1-19

E-ISSN: 2981-1759

Development and Psychometric Evaluation of the Iranian–Islamic Forgiveness Questionnaire: A Preliminary Study

Hengameh. Memari¹, Bagher. Ghobari Bonab^{2*}, Aboutaleb. Seadatee Shamir¹

¹ Department of Psychology, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

² Department of Psychology and Education of Exceptional Children, Faculty of Psychology and Education, University of Tehran, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: bghobari@ut.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Memari, H., Ghobari Bonab, B., & Seadatee Shamir, A. (2026). Development and Psychometric Evaluation of the Iranian–Islamic Forgiveness Questionnaire: A Preliminary Study. *Journal of Psychological Dynamics in Mood Disorders*, 5(2), 1-19.

© 2026 the authors. Published by Maher Talent and Intelligence Testing Institute, Tehran, Iran. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Objective: This study aimed to develop and examine the psychometric properties of the Iranian–Islamic Forgiveness Questionnaire grounded in Islamic and cultural foundations.

Methodology: An exploratory sequential mixed-methods design was employed. In the qualitative phase, semi-structured interviews were conducted with 10 undergraduate students who had experienced deep interpersonal forgiveness, and data were analyzed using grounded theory. In the quantitative phase, after establishing content and face validity, the questionnaire was administered to 100 students. Data were analyzed using exploratory factor analysis, preliminary confirmatory factor analysis, and Cronbach's alpha.

Findings: Exploratory factor analysis yielded a six-factor structure comprising emotional awareness, cognitive reappraisal, religious motives, commitment to forgiveness, empathy and compassion, and tranquility and release, explaining 62.22% of the total variance. Model fit indices were acceptable, and the overall reliability coefficient was 0.91.

Conclusion: The Iranian–Islamic Forgiveness Questionnaire demonstrates satisfactory validity and reliability and can be used as a culturally appropriate instrument for assessing forgiveness among Muslim university students.

Keywords: Iranian–Islamic forgiveness; Psychometrics; Factor analysis; Religious motives; Validity; Reliability

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Forgiveness has emerged as a central construct in contemporary psychology, ethics, and religious studies due to its profound implications for individual well-being, interpersonal relationships, and social cohesion. Within psychological science, forgiveness is commonly conceptualized as a deliberate and voluntary process through which individuals reduce resentment, anger, and avoidance toward an offender while potentially cultivating benevolence, empathy, and compassion (Enright et al., 2021; Enright et al., 1998). Empirical research consistently demonstrates that forgiveness is associated with a wide range of positive outcomes, including improved mental health, reduced psychological distress, enhanced relational functioning, and greater life satisfaction (Wong, 2024; Worthington Jr, 2024). Beyond these individual-level benefits, forgiveness has also been linked to broader indicators of human flourishing, such as moral development, prosocial engagement, and social harmony (VanderWeele & Lee, 2025; Wang et al., 2022).

Despite its apparent universality, forgiveness is a culturally and spiritually embedded phenomenon. Cross-cultural research suggests that while forgiveness exists across societies, its meaning, motivations, and processes vary significantly depending on cultural norms and religious worldviews (Ho & Worthington, 2020). In many Western contexts, forgiveness is often framed primarily as a strategy for emotional regulation and self-healing, emphasizing intrapersonal relief and psychological adjustment. In contrast, within Islamic and other non-Western traditions, forgiveness is deeply rooted in moral obligation, divine accountability, and the restoration of social relationships (Lahiri & Padmakumari, 2025; Warsah, 2020). These differences underscore the importance of culturally grounded conceptualizations and measurements of forgiveness.

In Islamic thought, forgiveness is not merely an optional virtue but a fundamental ethical principle intertwined with faith, spirituality, and moral self-discipline. Concepts such as *'afw* (pardon), *safh* (overlooking faults), *ghufran* (divine forgiveness), *rahmah* (mercy), and *ihsan* (benevolence beyond justice) collectively frame forgiveness as a pathway toward spiritual growth and closeness to God (Firdous et al., 2024; Kausar, 2024). Islamic scholarship emphasizes that forgiving others reflects imitation of divine attributes and is closely linked to *taqwa* (God-consciousness), spiritual shame, and hope for divine mercy (Ameer et al., 2025; Saleem & Sitwat, 2025). Consequently, motivations for forgiveness in Islamic contexts frequently transcend personal emotional relief and are oriented toward moral duty, spiritual purification, and social reconciliation (Rizwan Khan, 2024).

From a psychological perspective, existing theoretical models—most notably Enright's process model—have provided a robust framework for understanding forgiveness as a multi-stage transformation involving emotional, cognitive, and behavioral change (Enright et al., 1998; Stoycheva, 2018). These models have informed numerous educational and therapeutic interventions, with meta-analytic evidence supporting their effectiveness in reducing anger and promoting forgiveness across age groups (Molinero et al., 2024; Rapp et al., 2022). However, critics within psychology of religion and cross-cultural psychology argue that such models, while empirically sound, insufficiently capture the spiritual motivations and ethical commitments central to forgiveness in religious traditions, particularly Islam (Fincham, 2022; Fincham & May, 2023).

Measurement constitutes a critical challenge in this domain. Most widely used forgiveness scales were developed within Western, often Christian-influenced contexts and primarily operationalize

forgiveness in terms of emotional relief and interpersonal attitudes. When applied in Islamic societies, these instruments may overlook culturally salient dimensions such as religious intention, moral commitment, and divine orientation (Ertugruloglu et al., 2024; Ho & Worthington, 2020). Although some indigenous measures have been developed in Iran, many lack comprehensive qualitative grounding or explicit integration of Islamic theological concepts (Ehteshamzadeh et al., 2010; Ghobari Bonab et al., 2021).

University students represent a particularly important population for the study of forgiveness. This developmental period involves identity formation, moral reasoning, and heightened exposure to interpersonal conflicts and psychological stressors. Research suggests that fostering virtues such as forgiveness during this stage can promote empathy, social responsibility, and mental health while counteracting declines in prosocial engagement observed in some academic environments (Izenstark & Boone, 2025; Sacramento et al., 2024). Accordingly, the availability of culturally valid tools to assess forgiveness among Muslim students is essential for both research and applied interventions.

Given these considerations, the present study sought to develop and psychometrically evaluate an Iranian–Islamic Forgiveness Questionnaire grounded in Islamic teachings and students’ lived experiences, integrating contemporary psychological theory with religious and cultural foundations (Gillani & Khan, 2025; Kavyani et al., 2022).

Methods and Materials

The study employed an exploratory sequential mixed-methods design consisting of qualitative and quantitative phases. In the qualitative phase, semi-structured, in-depth interviews were conducted with 10 undergraduate students who reported having experienced and enacted interpersonal forgiveness. Participants were selected purposively based on rich experiential criteria, and interviews continued until theoretical saturation was achieved. Data were analyzed using grounded theory procedures, including open, axial, and selective coding, to extract core themes and dimensions of forgiveness within an Islamic framework.

Based on the qualitative findings and theoretical integration, an initial pool of questionnaire items was generated. In the quantitative phase, content and face validity were assessed by a panel of experts in psychology and Islamic studies. After refinement, the final questionnaire consisted of 30 items rated on a five-point Likert scale. The instrument was administered to a convenience sample of 100 undergraduate students. Data analysis included exploratory factor analysis using principal component extraction with varimax rotation, preliminary confirmatory factor analysis to assess model fit, and Cronbach’s alpha coefficients to evaluate internal consistency reliability.

Findings

Exploratory factor analysis indicated that the data were suitable for factor extraction, with adequate sampling adequacy and a significant Bartlett’s test of sphericity. Six distinct factors with eigenvalues greater than one were extracted, collectively accounting for 62.22% of the total variance. The identified factors were labeled emotional awareness, cognitive reappraisal, religious motives, commitment to forgiveness, empathy and compassion, and tranquility and release. All items loaded meaningfully on their respective factors, and no problematic cross-loadings were observed.

Preliminary confirmatory factor analysis supported the six-factor structure, with fit indices falling within acceptable ranges. Internal consistency analyses demonstrated satisfactory reliability for the overall scale ($\alpha = 0.91$), while subscale reliabilities ranged from acceptable to good. Correlation analyses revealed

positive and significant associations among the factors and between each factor and the total forgiveness score, indicating coherent construct structure and internal validity.

Discussion and Conclusion

The findings of this study provide compelling evidence that forgiveness within an Iranian–Islamic context is a multidimensional construct encompassing emotional, cognitive, behavioral, volitional, and spiritual dimensions. The emergence of six distinct yet interrelated factors underscores the complexity of forgiveness as experienced and understood by Muslim university students. Importantly, the identification of religious motives as an independent factor highlights the central role of faith-based intentions and divine orientation in shaping forgiveness processes. This dimension distinguishes the Iranian–Islamic model from many Western frameworks, in which religious motivation is often implicit or absent.

The factor of commitment to forgiveness reflects the volitional and ethical nature of forgiving, emphasizing that forgiveness involves a sustained moral choice rather than a transient emotional shift. This aligns with philosophical accounts that view forgiveness as an act of will and moral agency. Empathy and compassion functioned as key facilitators, enabling individuals to rehumanize the offender and reduce retaliatory impulses. Cognitive reappraisal contributed by allowing reinterpretation of the offense within broader moral and existential frameworks, while emotional awareness provided the foundational capacity to recognize and regulate painful affect. Tranquility and release represented the culmination of the forgiveness process, reflecting inner peace, emotional liberation, and perceived spiritual growth.

Collectively, these findings suggest that forgiveness in Islamic contexts cannot be adequately captured through purely psychological or affective indicators. Instead, it must be understood as a holistic process integrating inner transformation, ethical commitment, and spiritual meaning. The Iranian–Islamic Forgiveness Questionnaire demonstrates strong preliminary psychometric properties and offers a culturally sensitive tool for assessing forgiveness among Muslim students.

From a broader perspective, the study underscores the importance of culturally grounded measurement in psychological research. Instruments that fail to account for religious and moral dimensions risk oversimplifying complex virtues and limiting their applicability across contexts. The present questionnaire provides a foundation for future research, intervention design, and educational programming aimed at promoting forgiveness, mental health, and social harmony within Islamic societies. Further validation in diverse populations and settings will strengthen its utility and contribute to a more inclusive and culturally responsive psychology of forgiveness.

وبسایت مجله

تاریخچه مقاله

دریافت شده در تاریخ ۲ مرداد ۱۴۰۴

اصلاح شده در تاریخ ۲۲ آذر ۱۴۰۴

پذیرفته شده در تاریخ ۲۹ آذر ۱۴۰۴

منتشر شده در تاریخ ۱ تیر ۱۴۰۵

پویایی‌های روانشناختی در اختلال‌های خلقی

دوره ۵، شماره ۲، صفحه ۱۹-۱

شاپای الکترونیکی: ۲۹۸۱-۱۷۵۹

ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه بخشایشگری ایرانی-اسلامی: یک مطالعه مقدماتی

هنگامه معماری^۱، باقر غباری بناب^{۲*}، ابوطالب سعادت‌ی شامیر^۱

۱. گروه روان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. گروه روانشناسی و آموزش کودکان استثنایی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: bghobari@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

معماری، هنگامه، غباری بناب، باقر، و سعادت‌ی شامیر، ابوطالب. (۱۴۰۵). ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه بخشایشگری ایرانی-اسلامی: یک مطالعه مقدماتی. *پویایی‌های روانشناختی در اختلال‌های خلقی*، ۵(۲)، ۱۹-۱.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

هدف: هدف پژوهش حاضر، طراحی و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه بخشایشگری ایرانی-اسلامی با تأکید بر مبانی دینی و فرهنگی جامعه مسلمان ایران بود. **روش‌شناسی:** پژوهش با طرح آمیخته اکتشافی متوالی انجام شد. در فاز کیفی، با ۱۰ دانشجوی دارای تجربه عمیق بخشش، مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته صورت گرفت و داده‌ها با رویکرد نظریه داده‌بنیاد تحلیل شد. در فاز کمی، نسخه اولیه پرسشنامه پس از تأیید روایی محتوایی و صوری توسط متخصصان، بر روی ۱۰۰ دانشجو اجرا شد. داده‌ها با تحلیل عاملی اکتشافی، تحلیل عاملی تأییدی مقدماتی و ضریب آلفای کرونباخ تحلیل شدند. **یافته‌ها:** تحلیل عاملی اکتشافی منجر به استخراج ساختار شش‌عاملی شامل آگاهی هیجانی، بازسازی شناختی، انگیزه‌های دینی، تعهد به بخشش، همدلی و شفقت، و آرامش و رهایی شد که در مجموع ۶۲.۲۲٪ از واریانس کل را تبیین کردند. شاخص‌های برازش مدل در تحلیل تأییدی در دامنه قابل قبول قرار داشت و پایایی کل پرسشنامه برابر با ۰.۹۱ به‌دست آمد. **نتیجه‌گیری:** پرسشنامه بخشایشگری ایرانی-اسلامی از روایی و پایایی مطلوب برخوردار است و می‌تواند به‌عنوان ابزاری معتبر برای سنجش بخشایشگری در جمعیت دانشجویی مسلمان مورد استفاده قرار گیرد.

کلیدواژگان: بخشایشگری ایرانی-اسلامی؛ روان‌سنجی؛ تحلیل عاملی؛ انگیزه‌های دینی؛ روایی؛ پایایی

مقدمه

بخشایشگری به‌عنوان یکی از سازه‌های بنیادین در اخلاق، دین و روان‌شناسی معاصر، نقشی محوری در تبیین بهزیستی فردی، سلامت روان، کیفیت روابط اجتماعی و شکوفایی انسانی ایفا می‌کند. در دهه‌های اخیر، این مفهوم از حیطه‌ای صرفاً اخلاقی یا الهیاتی فراتر رفته و به‌عنوان یک سازه روان‌شناختی چندبعدی مورد توجه پژوهشگران حوزه روان‌شناسی مثبت‌نگر، روان‌شناسی دین، تعلیم و تربیت و مطالعات بین‌فرهنگی قرار گرفته است. شواهد پژوهشی نشان می‌دهد که بخشایشگری نه‌تنها به کاهش هیجانات منفی نظیر خشم، کینه، اضطراب و افسردگی منجر می‌شود، بلکه با افزایش امید، معنا، رضایت از زندگی و شکوفایی انسانی همراه است (Enright et al., 2021; Enright). در این چارچوب، بخشایشگری به‌مثابه یک فرایند آگاهانه و ارادی تعریف می‌شود که طی آن فرد رنج‌دیده، علی‌رغم تجربه آسیب، از تمایل به انتقام یا اجتناب می‌کاهد و نگرشی همراه با شفقت، خیرخواهی و احسان نسبت به خطاکار اتخاذ می‌کند (Wong, 2024).

مطالعات گسترده در روان‌شناسی سلامت نشان داده‌اند که بخشایشگری، به‌ویژه زمانی که ریشه در باورهای دینی یا معنوی دارد، با پیامدهای مثبت جسمانی و روانی پایدار همراه است. پژوهش‌های طولی و تحلیل‌های گسترده‌تر حاکی از آن است که بخشایشگری برانگیخته از انگیزه‌های دینی با کاهش خطر بیماری‌های روان‌تنی، بهبود سلامت عمومی و افزایش بهزیستی ذهنی در طول زمان مرتبط است (Chen et al., 2019; Long et al., 2020). از منظر شکوفایی انسانی، بخشایشگری به‌عنوان یکی از جلوه‌های «عشق دیگرمحور» و فضیلت اخلاقی، جایگاهی اساسی در مدل‌های معاصر شکوفایی دارد و به‌طور معناداری با رشد اخلاقی، انسجام شخصیت و معناجویی پیوند خورده است (VanderWeele & Lee, 2025; Wang et al., 2022).

در عین حال، بخشایشگری پدیده‌ای جهان‌شمول اما زمینه‌مند است؛ بدین معنا که اگرچه اصل گذشت و عفو در اغلب فرهنگ‌ها و ادیان به‌عنوان یک فضیلت شناخته می‌شود، اما معنا، انگیزه‌ها، فرایند و پیامدهای آن به‌شدت تحت تأثیر بافت‌های فرهنگی، دینی و اجتماعی قرار دارد (Ho & Worthington, 2020). مقایسه‌های بین‌فرهنگی نشان می‌دهد که در فرهنگ‌های غربی فردگرا، بخشایشگری عمدتاً با هدف کاهش رنج درونی فرد و دستیابی به آرامش روانی تعریف می‌شود، در حالی که در فرهنگ‌های غیرغربی و جمع‌گرا، از جمله جوامع اسلامی، این سازه بیشتر با بازسازی روابط، مسئولیت اخلاقی، انسجام اجتماعی و رضایت الهی پیوند خورده است (Ho & Worthington, 2020; Lahiri & Padmakumari, 2025).

در سنت اسلامی، بخشایشگری صرفاً یک مهارت هیجانی یا راهبرد مقابله‌ای نیست، بلکه فضیلتی الهی، تکلیفی اخلاقی و مسیری برای تقرب به خداوند تلقی می‌شود. مفاهیمی همچون عفو، صفح، غفران، رحمت، احسان و حلم، لایه‌های متعددی از این سازه را در متون دینی اسلامی تبیین می‌کنند و نشان می‌دهند که بخشایشگری در اسلام، در پیوندی عمیق با توحید، تقوا و خودسازی معنوی معنا می‌یابد (Firdous et al., 2024; Kausar, 2024; Rizwan Khan, 2024). پژوهش‌های مفهومی و تحلیلی در حوزه روان‌شناسی اسلامی نیز تأکید کرده‌اند که انگیزه‌های دینی، شرم معنوی، باور به مغفرت الهی و الگوگیری از صفات الهی نظیر رحمت و عفو، عناصر متمایزی هستند که ساختار بخشایشگری اسلامی را از الگوهای رایج غربی متمایز می‌سازند (Ameer et al., 2025; Saleem & Sitwat, 2025).

از منظر اخلاق اسلامی، بخشایشگری با مفهوم «احسان» پیوندی وثیق دارد؛ احسان به‌معنای نیکی فراتر از عدالت صوری، که مستلزم گذشت آگاهانه، مهار نفس و ترجیح خیر جمعی بر امیال شخصی است (Hemmati & Shirvani Shiri, 2022). همچنین، آموزه‌های اسلامی

نشان می‌دهند که بخشایشگری نه تنها به آرامش فردی می‌انجامد، بلکه کارکردی تربیتی و اجتماعی دارد و می‌تواند به کاهش تعارضات، تحکیم پیوندهای خانوادگی و تقویت همبستگی اجتماعی منجر شود (Jaber Varzaneh et al., 2019; Mojavimena & Zabihi, 2023).

در حوزه روان‌شناسی معاصر، مدل‌های متعددی برای تبیین فرایند بخشایشگری ارائه شده است که در میان آن‌ها، مدل فرایندی انرایت جایگاه ویژه‌ای دارد. این مدل، بخشایشگری را فرایندی تدریجی و تحولی می‌داند که شامل مراحل آشکارسازی رنج، تصمیم‌گیری برای بخشش، کار عاطفی-شناختی و در نهایت تعمیق و معناجویی است (Enright et al., 1998; Stoycheva, 2018). پژوهش‌های تجربی متعددی اثربخشی آموزش بخشایشگری مبتنی بر این مدل را در کاهش خشم، افزایش همدلی و بهبود سلامت روان در گروه‌های مختلف سنی و فرهنگی تأیید کرده‌اند (Molinero et al., 2024; Park et al., 2013; Rapp et al., 2022). با این حال، منتقدان و پژوهشگران حوزه روان‌شناسی دین بر این نکته تأکید دارند که مدل‌های غربی، هرچند از نظر ساختار روان‌شناختی معتبرند، اما غالباً به انگیزه‌های الهی، معناهای قدسی و اهداف غایی بخشایشگری در سنت‌های دینی، به‌ویژه اسلام، توجه کافی ندارند (Fincham, 2022; Fincham & May, 2023).

در همین راستا، پژوهش‌های اخیر در روان‌شناسی دین نشان داده‌اند که بخشایش الهی و بخشایش بین‌فردی در جوامع دینی رابطه‌ای دوسویه و پیچیده دارند؛ تجربه بخشایش الهی می‌تواند تسهیل‌کننده بخشایش دیگران باشد و بالعکس، بخشایش بین‌فردی می‌تواند ادراک فرد از مغفرت الهی را تقویت کند (Fincham & May, 2023; Saleem & Sitwat, 2025). این یافته‌ها بر اهمیت توجه به بعد «انگیزه‌های دینی» در سنجش بخشایشگری تأکید می‌کنند؛ بعدی که در بسیاری از ابزارهای رایج غربی یا غایب است یا به‌صورت ضمنی و محدود لحاظ شده است.

دانشجویان به‌عنوان یکی از گروه‌های کلیدی در جامعه، در دوره‌ای حساس از تکوین هویت اخلاقی، معنوی و اجتماعی قرار دارند. محیط‌های دانشگاهی، علاوه بر فرصت‌های رشد علمی، بستر بروز تعارضات بین‌فردی، فشارهای روانی و چالش‌های ارزشی نیز هستند. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که کاهش مشارکت‌های نوع‌دوستانه، افت سرمایه اجتماعی و افزایش تنش‌های روانی در برخی محیط‌های دانشگاهی، ضرورت توجه به مداخلات اخلاق‌محور و فضیلت‌محور نظیر آموزش بخشایشگری را دوچندان کرده است (Izenstark & Boone, 2025; Sacramento et al., 2024). شواهد تجربی حاکی از آن است که آموزش و سنجش بخشایشگری در این دوره می‌تواند به ارتقای همدلی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و سلامت روان دانشجویان بینجامد (Mirzazadeh et al., 2018; Rostami & Khormayi, 2020).

با وجود اهمیت نظری و کاربردی بخشایشگری، بررسی ادبیات پژوهشی نشان می‌دهد که ابزارهای سنجش این سازه در بافت ایرانی-اسلامی با محدودیت‌های جدی مواجه‌اند. بخش عمده پژوهش‌ها از پرسشنامه‌های ترجمه‌شده‌ای استفاده کرده‌اند که ریشه در سنت‌های مسیحی یا روان‌شناسی غربی دارند و ممکن است نتوانند ظرافت‌های معنایی، ارزشی و انگیزشی بخشایشگری اسلامی را به‌درستی بازتابی کنند (Ho & Worthington, 2020; Warsah, 2020). اگرچه تلاش‌هایی برای بومی‌سازی یا طراحی مقیاس‌های داخلی صورت گرفته است، اما بسیاری از این ابزارها یا تمرکز محدودی بر ابعاد دینی دارند یا از پشتوانه کیفی عمیق مبتنی بر تجربه زیسته افراد دیندار برخوردار نیستند (Ehteshamzadeh et al., 2010; Ghobari Bonab et al., 2021).

پژوهش‌های کیفی و ترکیبی اخیر تأکید کرده‌اند که برای سنجش دقیق سازه‌های اخلاقی-دینی، لازم است ابزارها نه تنها از نظر آماری معتبر باشند، بلکه از دل تجربه زیسته، زبان معنایی و چارچوب مفهومی همان فرهنگ استخراج شوند (Ertugruloglu et al., 2024). در غیر این صورت، خطر تقلیل مفاهیم دینی به متغیرهای صرفاً هیجانی یا شناختی وجود دارد. این مسئله به‌ویژه در مورد بخشایشگری اسلامی اهمیت می‌یابد، زیرا این سازه با مفاهیمی چون تقوا، محاسبه نفس، نیت الهی و تعهد اخلاقی گره خورده است (Savari & Abdi Pour, 2017; Zarkhani et al., 2021).

افزون بر این، برخی یافته‌ها نشان می‌دهد که ابعاد شناختی و هیجانی بخشایشگری، بدون در نظر گرفتن تعهد ارادی و پایدار فرد به بخشش، تصویر کاملی از این فرایند ارائه نمی‌دهند. از منظر فلسفه اخلاق و روان‌شناسی، بخشایشگری مستلزم یک «تعهد ارادی» است؛ تعهدی که فرد را به تداوم مسیر بخشش، حتی در مواجهه با بازگشت هیجانات منفی، ملزم می‌سازد (Norlock, 2023; Delibalta et al., 2020). این بعد ارادی-تعهدی، در سنت اسلامی نیز با مفاهیمی چون عزم، وفای به عهد و پایداری اخلاقی پیوند دارد (Hemmati & Shirvani Shiri, 2022).

بر این اساس، می‌توان گفت که بخشایشگری اسلامی سازه‌ای چندبعدی است که ابعاد شناختی، هیجانی، رفتاری، ارادی و معنوی را به‌طور هم‌زمان در بر می‌گیرد. نادیده گرفتن هر یک از این ابعاد، به تبیین ناقص از این فضیلت اخلاقی می‌انجامد. پژوهش‌های اخیر در حوزه آموزش و مداخله نیز نشان داده‌اند که برنامه‌های مبتنی بر بخشایشگری، زمانی بیشترین اثربخشی را دارند که با باورها و ارزش‌های دینی مخاطبان همسو باشند (Fadilah & Parinduri, 2024; Ho et al., 2024).

با توجه به آنچه گفته شد، خلأ یک ابزار جامع، بومی و مبتنی بر مبانی اسلامی برای سنجش بخشایشگری در جامعه دانشجویی ایران به‌طور جدی احساس می‌شود؛ ابزاری که ضمن بهره‌گیری از دستاوردهای روان‌شناسی معاصر، بتواند انگیزه‌های دینی، تعهد اخلاقی، همدلی، بازسازی شناختی و پیامدهای معنوی بخشایشگری را در چارچوبی منسجم و معتبر اندازه‌گیری کند (Gillani & Khan, 2025; Kavyani et al., 2022). بنابراین، پژوهش حاضر با هدف ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه بخشایشگری ایرانی-اسلامی در جامعه دانشجویی انجام شد.

مواد و روش پژوهش

پژوهش حاضر با یک طرح آمیخته اکتشافی متوالی در دو فاز کیفی و کمی انجام شد. جامعه آماری این پژوهش شامل تمامی دانشجویان دوره کارشناسی دانشگاه علوم و تحقیقات تهران در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ بود. در فاز کیفی، با هدف طراحی گویه‌های پرسشنامه، با ۱۰ دانشجو که به روش هدفمند و بر اساس داشتن تجربه عمیق بخشش انتخاب شده بودند، مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته تا رسیدن به اشباع نظری داده‌ها انجام شد. داده‌های حاصل با استفاده از روش نظریه داده‌بنیاد و طی مراحل کدگذاری باز، محوری و گزینشی تحلیل شدند که در نهایت به استخراج شش مقوله اصلی به عنوان ابعاد اولیه پرسشنامه منجر گردید. در فاز کمی، فرآیند اعتباریابی پرسشنامه در دو مرحله صورت گرفت. نخست، گویه‌های اولیه مبتنی بر یافته‌های کیفی، جهت بررسی روایی محتوایی و صوری در اختیار ۱۰ تن از متخصصان روان‌شناسی و علوم تربیتی قرار گرفت و پس از اعمال نظرات آنان، نسخه نهایی پرسشنامه مشتمل بر ۳۰ گویه تنظیم شد. داده‌های حاصل از این مرحله به منظور بررسی روایی سازه از طریق دو روش تحلیل عاملی اکتشافی و یک تحلیل عاملی تأییدی مقدماتی و همچنین تعیین پایایی با محاسبه ضریب آلفای کرونباخ مورد تحلیل قرار گرفتند. نسخه نهایی پرسشنامه بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای از «کاملاً مخالفم» تا «کاملاً موافقم» نمره‌گذاری شد. سپس بر روی نمونه‌ای متشکل از ۱۰۰ دانشجو که به روش در دسترس انتخاب شده بودند، اجرا شد.

الف) فاز کیفی: طراحی چارچوب مفهومی و گویه‌ها

پس از کسب کد اخلاق از کمیته پژوهش دانشگاه علوم و تحقیقات، تعداد ۱۰ دانشجو با روش هدفمند انتخاب شدند. معیارهای ورود به پژوهش شامل داشتن تجربه رنجش عمیق بین‌فردی، گذشت حداقل شش ماه از واقعه، خوداظهاری موفقیت‌آمیز بودن بخشش، تمایل و رضایت آگاهانه به مشارکت در پژوهش بود. معیارهای خروج نیز شامل سابقه اختلالات روان‌پزشکی جدی، تجربه رویدادهای آسیب‌زای عمده

در شش ماه گذشته و عدم تمایل به ادامه همکاری در فرآیند مصاحبه بود. جهت پیشبرد اهداف پژوهش یک جلسه توجیهی برای آنها برگزار شد و رضایت آنها برای شرکت در پژوهش کسب شد. به منظور رعایت نکات اخلاقی نیز به آنها اطمینان خاطر داده شد که اطلاعات محرمانه خواهد ماند. ابزار اصلی گردآوری اطلاعات در فاز کیفی، مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته بود. مصاحبه‌ها با زمان تقریبی ۶۰ تا ۹۰ دقیقه تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت. در نهایت، اشباع داده‌ها پس از انجام ۶ مصاحبه محقق شد. برخی از پرسش‌های مطرح‌شده در مصاحبه شامل موارد زیر بود: "چه رویداد رنجش‌برانگیزی را تجربه کردید؟ چه تأثیری بر شما گذاشت؟ چه افکار مکرری درباره این رویداد داشتید آیا سعی کردید این رنجش را پنهان کنید؟ چگونه؟ چه عواملی شما را به سمت بخشش سوق داد؟ آیا این تصمیم بیشتر برای خودتان بود یا اطرافیان یا دلایل دینی بود؟ چگونه سعی کردید خود را جای خطاکار بگذارید؟ باورها و اعمال دینی چه نقشی در این فرآیند داشتند؟ چه اقدامات عملی برای بخشش انجام دادید؟ چه درس‌هایی از این تجربه کسب کردید؟ در تحلیل داده‌های پژوهش، از راهبرد نظام‌مند داده‌بنیاد اشتراک و کوربین (۱۹۹۸) در سه مرحله بهره گرفته شد. ابتدا در مرحله کدگذاری باز، محقق متن مصاحبه‌ها را به دقت مطالعه و بررسی کرد. سپس هر جمله و عبارت به‌صورت جداگانه کدگذاری شد. کدها بر اساس شباهت‌ها و تفاوت‌ها دسته‌بندی و مفاهیم اولیه استخراج شد که در نهایت به تشکیل مقوله‌های اولیه منجر شد. در مرحله کدگذاری محوری، این مقوله‌ها در چارچوب یک الگوی پارادایمی شامل شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها، منجر به سازماندهی ۶ مضمون محوری اصلی شد. سرانجام، در کدگذاری گزینشی، مقوله کانونی شناسایی و تمامی مقوله‌های دیگر حول آن ارتباطدهی شد.

بر اساس چارچوب مفهومی استخراج شده از فاز کیفی و با اتکا بر مبانی نظری و منابع اسلامی (شامل قرآن، نهج‌البلاغه و احادیث معتبر)، برای هر یک از شش بُعد شناسایی‌شده، بین ۴ تا ۶ گویه طراحی شد. این فرآیند منجر به تشکیل پرسشنامه اولیه‌ای متشکل از ۳۰ گویه شد. پرسشنامه نهایی بر مبنای یک مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای از ۱ (کاملاً مخالفم) تا ۵ (کاملاً موافقم) نمره‌گذاری شد. بر این اساس، نمره کل پرسشنامه می‌تواند در دامنه‌ای از ۳۰ (حداقل نمره) تا ۱۵۰ (حداکثر نمره) قرار گیرد.

ب) فاز کمی: اعتباریابی پرسشنامه

در فاز کمی مقدماتی، پس از طراحی گویه‌های اولیه بر اساس یافته‌های کیفی و مبانی نظری، جهت تعیین روایی محتوایی و صوری، پرسشنامه بخشایشگری اسلامی در اختیار ۱۰ نفر از متخصصان حوزه‌های روانشناسی و علوم تربیتی هیأت علمی دانشگاه با سابقه خدمت حداقل ده سال که با مفاهیم اسلامی بخشایشگری آشنا بودند، قرار گرفت و از آنها خواسته شد تا پاسخ‌های خود را با توجه به مقیاس سه درجه‌ای ضروری (۲)، مفید (۱) و غیرضروری (۰) درجه‌بندی کنند؛ سپس بر اساس فرمول لاوشه این ضریب محاسبه شد. بر اساس پاسخ‌های متخصصین، شاخص ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) برای کل پرسشنامه بیشتر از ۰/۸۵ بدست آمد که بر اساس جدول لاوشه برای ده متخصص مقدار بزرگتر از ۰/۶۲ به‌عنوان معیار پذیرش گویه‌ها در نظر گرفته می‌شود. نتایج، حاکی از توافق متخصصان بر مرتبط بودن گویه‌ها است. همچنین، شاخص روایی محتوایی (CVI) برای شاخص‌های تناسب، وضوح و سادگی که در یک مقیاس چهاردرجه‌ای (از ۱= کاملاً نامربوط تا ۴= کاملاً مرتبط) ارزیابی شد به ترتیب ۰/۹۱، ۰/۸۹، ۰/۸۹ و برای کل پرسشنامه بیشتر از ۰/۸۹ بدست آمد که از حداقل استاندارد قابل قبول ۰/۷۰ بسیار بالاتر است و نشان‌دهنده کیفیت و مرتبط بودن بالای محتوای پرسشنامه است. روایی صوری نیز از طریق ارزیابی جامعیت (پوشش کامل اهداف)، مانعیت (اجتناب از حاشیه‌روی) و هماهنگی محتوا با اهداف آموزشی بر روی یک مقیاس لیکرت ۷ درجه‌ای (۱= بسیار کم تا ۷= بسیار زیاد) سنجیده شد. میانگین و انحراف معیار نمرات به‌دست‌آمده به این شرح بود: جامعیت (۶/۷ ± ۰/۴۸)، مانعیت (۶/۶ ± ۰/۴۹) و هماهنگی محتوا با هدف (۶/۸ ± ۰/۴۲) که همگی در سطح مقبولی قرار دارند و نشان می‌دهد پرسشنامه از نظر ظاهر، قابلیت فهم و تناسب با اهداف، از دید متخصصان دارای روایی صوری بالایی است. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که پرسشنامه بخشایشگری

اسلامی تدوین‌شده از نظر علمی از اعتبار محتوایی و صوری لازم برای استفاده در محیط‌های آموزشی و پژوهشی برخوردار است. در نهایت، ۵ گویه حذف و اصلاحاتی بر روی برخی گویه‌ها انجام شد و پرسشنامه نهایی با ۳۰ گویه و مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای (۱ = کاملاً مخالفم تا ۵ = کاملاً موافقم) تدوین گردید.

در فاز کمی اصلی، به منظور بررسی روایی سازه، پرسشنامه ۳۰ گویه‌ای نهایی بر روی نمونه ۱۰۰ نفری دانشجویان که به روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شده بودند، اجرا شد سپس داده‌های حاصل از این مرحله از طریق تحلیل عاملی اکتشافی و یک تحلیل عاملی تأییدی مقدماتی مورد تحلیل قرار گرفتند. پایایی پرسشنامه نیز با محاسبه ضریب آلفای کرونباخ به دست آمد.

در پژوهش حاضر، جهت بررسی روایی سازه، تحلیل عاملی اکتشافی^۱ با روش استخراج مؤلفه‌های اصلی^۲ و چرخش واریماکس^۳ با استفاده از نرم افزار SPSS نسخه ۲۶ استفاده شد. برای تعیین تعداد عوامل از شاخص معیار کایزر-مایر-اولکین^۴ (مقدار ویژه بزرگتر از ۱) و نمودار سنگریزه استفاده شد. به منظور ارائه یک ارزیابی اولیه برازش^۵ ساختار عاملی استخراج شده، به کمک نرم‌افزار ایموس AMOS، شاخص‌های برازندگی بر روی داده‌های موجود محاسبه گردید. پایایی پرسشنامه نیز از طریق ضریب آلفای کرونباخ مورد سنجش قرار گرفت.

یافته‌ها

تحلیل داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها با استفاده از رویکرد داده‌بنیاد، منجر به شناسایی ۴۲ کد باز، ۱۲ کد محوری فرعی و ۶ کد محوری اصلی به عنوان ابعاد سازنده بخشایشگری اسلامی شد. مقوله‌های اصلی که مبنای طراحی گویه‌های پرسشنامه قرار گرفتند، عبارتند از آگاهی هیجانی (شناسایی و پذیرش هیجانات منفی ناشی از رنجش)، بازسازی شناختی (تغییر نگرش و درک شرایط خطاکار)، انگیزه‌های دینی (نقش اعتقادات مذهبی به عنوان محرک بخشش)، تعهد به بخشش (تصمیم آگاهانه و پایدار برای بخشیدن)، همدلی و شفقت (توسعه دلسوزی و درک رنج خطاکار)، آرامش و رهایی (دستاوردهای نهایی مانند رهایی از کینه و احساس سبکی). جدول ۱، این ساختار را به همراه نمونه‌هایی از کدهای باز و محوری فرعی برای هر مقوله نشان می‌دهد.

جدول ۱

مقوله‌های اصلی و نمونه‌ای از کدهای استخراج‌شده از تحلیل کیفی

کدهای محوری اصلی	کدهای محوری فرعی	کدهای باز	مصادقی از مصاحبه‌ها
آگاهی هیجانی	شناخت هیجانات منفی پذیرش پیامدهای رنجش	احساس خشم شدید، احساس شرم، نشخوار فکری، کناره‌گیری اجتماعی	"احساس عصبانیت شدید داشتم" "مدام صحنه آن جلسه جلوی چشمم بود"
بازسازی شناختی	درک علل رفتار خطاکار بازتعریف معنای رخداد	درک شرایط خطاکار، تغییر نگرش نسبت به خطا، بازتعریف معنای رخداد	"شاید تحت فشار بوده" "این اتفاق می‌تواند درس مهمی باشد"
انگیزه‌های دینی	تکیه بر متون مقدس نیت الهی در بخشش	استناد به آیات قرآن، الهام از روایات، نیت قربت الهی	"آیه وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا برایم تکیه‌گاه شد" "داستان حضرت یوسف نقطه عطف بود"

1. Exploratory Factor Analysis

2. Principal Component Analysis Method

3. Varimax Rotation

4. Kaiser- Mayer- Olkin

5. fitness

تعهد به بخشش	تصمیم‌گیری آگاهانه	تصمیم آگاهانه، هدف‌گذاری برای بخشش، تمرین‌های عملی	"تصمیم گرفتم که از خطای او عبور کنم"	"نامه نوشتم و پاره کردم"
همدلی و شفقت	توسعه احساس دلسوزی	احساس دلسوزی، درک درد خطاکار، انسان‌نگری	"خشمم را به دلسوزی تبدیل کرد"	"او هم ممکن است قربانی باشد"
آرامش و رهایی	تجربه رهایی هیجانی	احساس سبکی، رهایی از کینه، رشد روحی، معنایابی در رنج	"احساس سبکی فوق‌العاده‌ای کردم"	"احساس می‌کنم از نظر روحی رشد کرده‌ام"

در بررسی ساختار عاملی پرسشنامه بخشایشگری اسلامی با تحلیل عاملی اکتشافی روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی بر روی نمونه تحقیق، مقدار ضریب کایزر-مایر-اولکین (KMO) مطلوب و برابر با ۰/۸۲ بدست آمد. نتایج آزمون کرویت بارلت^۱ به صورت $P = ۰/۰۰۰$ ، $\chi^2_{(۴۳۵)} = ۱۶۱۹/۰۳۶$ گزارش شد که به لحاظ آماری معنادار بود. به منظور تعیین الگوی نهایی بارگذاری گویه‌ها بر روی عوامل و دستیابی به ساختاری ساده و قابل تفسیر، از چرخش متعامد واریماکس استفاده شد که منجر به استخراج شش عامل با ارزش ویژه بزرگتر از یک گردید که در مجموع ۶۲/۲۲ درصد از واریانس کل را تبیین کردند. مقادیر ویژه و سهم هر عامل از واریانس در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲

عوامل اصلی استخراج‌شده با چرخش واریماکس و درصد واریانس تبیین شده توسط هر عامل

عوامل	مقدار ویژه	درصد واریانس تبیین شده	درصد تجمعی واریانس تبیین شده
تعهد و اقدام به بخشش	۵/۸۰	۱۹/۳۳	۱۹/۳۳
انگیزه‌های دینی	۴/۵۲	۱۵/۰۸	۳۴/۴۱
همدلی و شفقت	۳/۰۶	۱۰/۲۱	۴۴/۶۲
آرامش و رهایی	۱/۹۰	۶/۳۳	۵۰/۹۵
بازسازی شناختی	۱/۸۸	۶/۲۵	۵۷/۲۱
آگاهی هیجانی	۱/۵۰	۵/۰۱	۶۲/۲۲

ماتریس الگوی عاملی چرخش‌یافته نهایی در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳

بارهای عاملی چرخش‌یافته گویه‌های پرسشنامه بخشایشگری

گویه	عامل ۱: تعهد و اقدام به بخشش	عامل ۲: انگیزه‌های دینی	عامل ۳: همدلی و شفقت	عامل ۴: آرامش و رهایی	عامل ۵: بازسازی شناختی	عامل ۶: آگاهی هیجانی
۵	۰/۵۹					
۶	۰/۶۸					
۱۰	۰/۳۸					
۱۶	۰/۷۴					
۱۷	۰/۶۲					
۱۸	۰/۷۳					

1. Bartlett test

۰/۷۰	۱۹
۰/۶۷	۲۰
۰/۸۰	۱۱
۰/۸۲	۱۲
۰/۸۸	۱۳
۰/۸۳	۱۴
۰/۸۱	۱۵
۰/۳۳	۲۶
۰/۷۰	۳۰
۰/۵۹	۲۱
۰/۶۹	۲۲
۰/۷۶	۲۳
۰/۶۹	۲۴
۰/۷۴	۲
۰/۵۹	۴
۰/۴۲	۲۷
۰/۴۲	۲۸
۰/۳۳	۲۹
۰/۷۱	۷
۰/۴۵	۸
۰/۳۴	۹
۰/۴۸	۲۵
۰/۶۲	۱
۰/۸۳	۳

بر اساس معیارهای روان‌سنجی، بارهای عاملی بالاتر از ۰.۴۰ به عنوان بار معنادار در نظر گرفته شدند. اگرچه بارهای عاملی برخی گویه‌ها مانند Q ۲۹ با ۰/۳۳، Q ۱۰ با ۰/۳۸ و Q ۹ با ۰/۳۴ پایین‌تر از این آستانه بود اما با توجه به اهمیت نظری این گویه‌ها در مبانی اسلامی بخشش، تأیید متخصصان در مرحله روایی محتوایی و سهم کلی در تبیین واریانس سازه؛ تصمیم بر حفظ تمامی گویه‌ها در پرسشنامه نهایی گرفته شد. خوشبختانه هیچ یک از گویه‌ها بار متقاطع مشکل‌ساز (بالاتر از ۰.۳۲ روی بیش از یک عامل) نداشتند. این امر نشان می‌دهد که همه گویه‌ها به طور واضح و متمایز بر روی یک عامل بارگذاری شده‌اند و ساختار عاملی از تمایز مطلوبی برخوردار است. ماتریس همبستگی عامل‌های پرسشنامه بخش‌اینگری و نمره کل در جدول ۴ آورده شده است. ضریب همبستگی نمره کل بخش‌اینگری با عامل تعهد و اقدام به بخشش ($r = 0.852$)، با انگیزه دینی ($r = 0.770$)، با همدلی و شفقت ($r = 0.605$)، با آرامش و رهایی ($r = 0.754$)، با بازسازی شناختی ($r = 0.641$) و با آگاهی هیجانی ($r = 0.299$) بصورت مثبت و مستقیم معنادار است ($Sig = 0.01$).

جدول ۴

ماتریس همبستگی عامل‌های پرسشنامه بخشایشگری و نمره کلی

عامل‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷
۱- تعهد و اقدام به بخشش بخشش	۱						
۲- انگیزه دینی	۰/۴۹۷**	۱					
۳- همدلی و شفقت	۰/۴۲۱**	۰/۲۹۴**	۱				
۴- آرامش و رهایی	۰/۶۴۹**	۰/۴۱۴**	۰/۳۲۲**	۱			
۵- بازسازی شناختی	۰/۵۱۹**	۰/۲۷۴**	۰/۵۱۰**	۰/۴۳۷**	۱		
۶- آگاهی هیجانی	۰/۱۸۶*	۷۵*۱۰/	۰/۱۶۹*	۰/۲۰۰*	۰/۲۸۵**	۱	
۷- نمره کل بخشایشگری	۰/۸۵۲**	۰/۷۷۰**	۰/۶۰۵**	۰/۷۵۴**	۰/۶۴۱**	۰/۲۹۹**	۱

با علم به این که نمونه حاضر برای انجام یک تحلیل تأییدی مستقل کافی نیست، به منظور ارائه یک ارزیابی اولیه برازش ساختار شش عاملی استخراج شده، به کمک نرم‌افزار ایموس، شاخص‌های برازندگی بر روی داده‌های موجود محاسبه گردید و نتایج به‌عنوان شواهدی مقدماتی و نه قطعی در نظر گرفته می‌شوند که نیازمند تأیید در مطالعات آتی با نمونه‌های مستقل و بزرگتر است. مقدار شاخص ریشه دوم واریانس خطای تقریب^۱ (RMSEA) ۰/۰۷ به دست آمد که در دامنه قابل قبول (۰/۰۸ ≤) قرار دارد. همچنین، دیگر شاخص‌های برازش شامل شاخص نیکویی برازش^۲ (GFI=۰/۹۳)، شاخص نیکویی برازش اصلاح‌شده^۳ (AGFI=۰/۹۱) و شاخص برازش تطبیقی^۴ (CFI=۰/۹۵) همگی حاکی از برازش مطلوب مدل هستند. شاخص کای دو نسبی (χ^2/df) نیز برابر با ۱/۹۳ بود که نشان از برازش قابل قبول مدل دارد. در مجموع، با توجه به شاخص‌های گزارش شده، می‌توان نتیجه گرفت که مدل شش عاملی از برازش خوبی با داده‌ها برخوردار است.

ویژگی‌های روان‌سنجی، بارهای عاملی و شاخص‌های توصیفی عوامل پرسشنامه بخشایشگری اسلامی در جدول ۵ ارائه شده است. از آنجا که تمامی بارهای عاملی استاندارد شده بزرگتر از ۰/۳۰ بوده و مقادیر آماره t برای تمامی گویه‌ها از ۱/۹۶ فراتر رفته است ($p > ۰/۰۵$) این نتایج حاکی از آن است که تمامی بارهای عاملی استاندارد شده از نظر آماری معنادار بوده، تمامی گویه‌ها از اعتبار لازم برای سنجش سازه مورد نظر برخوردار و در نهایت، تمامی ۳۰ گویه در پرسشنامه نهایی حفظ شدند. همچنین برای بررسی پایایی پرسشنامه در این پژوهش از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد.

^۱.root mean square error of approximation index

^۲.goodness of fit index

^۳.adjusted goodness of fit index

^۴.comparative fitness index

جدول ۵

ویژگی‌های روان‌سنجی، بارهای عاملی و شاخص‌های توصیفی عوامل پرسشنامه بخش‌یاشگری اسلامی

عامل	ماده	بار عاملی	میانگین	انحراف استاندارد	آلفای کرونباخ
عامل ۱: تعهد و اقدام به بخشش	۵- شناسایی احساساتم، به من در مسیر بخشش کمک کرده است	۰/۵۵۲	۳/۷۲	۰/۷۷	۰/۸۶
	۶- دیدگاهم به فردی که به من بدی کرده، در طول زمان، تغییر کرده	۰/۴۷۰	۳/۵۶	۱/۰۵	
	۱۰- توانسته‌ام افکار منفی نسبت به آن شخص را به‌نوعی بازسازی کنم	۰/۳۹۸	۳/۲۲	۰/۹۴	
	۱۶- با وجود دشواری، تصمیم گرفته‌ام که از خطای آن شخص بگذرم	۰/۶۲۳	۳/۴۱	۰/۹۵	
	۱۷- برای بخشیدن شخص خطاکار، برای خودم هدف‌گذاری کرده‌ام	۰/۵۳۷	۲/۹۰	۰/۹۸	
	۱۸- با اینکه بخشیدن سخت است ولی برایش تلاش می‌کنم	۰/۷۱۷	۳/۶۷	۰/۹۰	
	۱۹- بخشش را راهی برای رسیدن به آرامش درونی انتخاب کرده‌ام	۰/۸۰۵	۳/۷۶	۱/۰۷	
	۲۰- متعهد هستم که مسیر بخشش را تا انتها دنبال کنم	۰/۷۵۳	۳/۴۵	۰/۹۹	
عامل ۲: انگیزه‌های دینی	۱۱- ایمان به عدل و رحمت الهی، به من در بخشش کمک کرده است	۰/۷۷۱	۳/۵۷	۱/۲۲	۰/۹۰
	۱۲- آیات و روایات دینی، من را به بخشیدن ترغیب می‌کنند	۰/۷۶۰	۳/۰۷	۱/۲۴	
	۱۳- توکل به خدا باعث احساس امنیت بیشتر من در بخشش می‌شود	۰/۸۵۶	۳/۸۰	۱/۱۵	
	۱۴- فرد خطاکار را بخشیدم به این امید که خدا نیز من را ببخشد	۰/۷۵۳	۳/۲۲	۱/۳۰	
	۱۵- بخشش را عبادتی می‌دانم که مرا به رضایت الهی نزدیک می‌کند	۰/۸۴۲	۳/۳۴	۱/۲۲	
	۲۶- با بخشش، احساس سبکی و رهایی پیدا کرده‌ام	۰/۵۰۲	۳/۵۳	۱/۰۳	
	۳۰- با بخشیدن، احساس نزدیکی بیشتری به خداوند دارم	۰/۷۹۰	۳/۵۰	۱/۱۸	
عامل ۳: همدلی و شفقت	۲۱- سعی می‌کنم شرایط زندگی فرد خطاکار را درک کنم	۰/۶۸۰	۳/۶۳	۰/۸۶۱	۰/۷۲
	۲۲- علاوه بر رنج خودم، می‌خواهم درد و رنج او را نیز ملاحظه کنم	۰/۶۶۷	۳/۳۳	۱/۱۱	
	۲۳- نسبت به او احساس دلسوزی دارم	۰/۵۷۴	۳/۳۸	۱/۱۲	
	۲۴- فرد خطاکار را انسانی می‌بینم که ممکن است اشتباه کند	۰/۶۰۱	۳/۵۵	۰/۹۵	
عامل ۴: آرامش و رهایی	۲- برخی تجربه‌های گذشته باعث ایجاد احساسات رنج یا خشم در من شده‌اند	۰/۳۵۵	۲/۳۸	۱/۰۳	۰/۷۵
	۴- در برابر احساساتم واکنش شتاب‌زده نشان نمی‌دهم	۰/۳۱۰	۲/۹۸	۱/۰۶	
	۲۷- دیگر خشم یا کینه‌ای نسبت به او در دلم نیست	۰/۸۱۴	۳/۰۹	۱/۱۴	
	۲۸- احساس می‌کنم از نظر روحی رشد کرده‌ام	۰/۶۵۶	۳/۸۳	۱/۰۲	
	۲۹- احساس رضایت دارم که توانسته‌ام ببخشم	۰/۸۴۶	۳/۶۵	۰/۹۹	
عامل ۵: بازسازی شناختی	۷- اکنون می‌توانم به ماجرا از نگاه شخص مقابل هم نگاه کنم	۰/۳۷۹	۳/۸۷	۰/۸۵	۰/۶۰
	۸- باور دارم هر انسانی ممکن است در شرایطی خاص، اشتباه کند	۰/۵۵۵	۴/۳۵	۰/۶۱	
	۹- گاهی فکر می‌کنم این اتفاق می‌تواند درس مهمی برای زندگی من باشد	۰/۵۵۰	۴/۲۷	۰/۸۱	
	۲۵- تلاش می‌کنم بدون قضاوت، به او نگاه کنم	۰/۶۰۴	۳/۴۹	۰/۸۹۳	
عامل ۶: آگاهی هیجانی	۱- من احساساتم (مانند خشم، رنج یا شرم) را به‌خوبی می‌شناسم	۰/۷۹۲	۳/۹۱	۰/۸۵	۰/۴۴
	۳- می‌توانم به‌وضوح، علت رنجش خود را بیان کنم	۰/۳۶۰	۳/۲۹	۰/۹۹	

یادداشت: تمامی بارهای عاملی از نظر آماری معنادار هستند ($p < 0.05$)

مطابق با جدول ۵، تمامی بارهای عاملی استاندارد شده در دامنه ۰/۳۱۰ تا ۰/۸۵۶ قرار دارند. ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه ۰/۹۱ و برای خرده‌مقیاس‌ها بین ۰/۴۴ تا ۰/۹۰ متغیر بود که نشان‌دهنده پایداری قابل قبول تا خوب ابزار است. میانگین نمرات عوامل نیز بین ۲/۳۸ تا ۴/۳۵ در نوسان بود.

در مجموع، یافته‌های این بخش نشان داد که پرسشنامه محقق ساخته بخشایشگری اسلامی از پایایی و روایی مطلوبی برخوردار است. ساختار شش عاملی شناسایی شده (تعهد و اقدام به بخشش، انگیزه‌های دینی، همدلی و شفقت، آرامش و رهایی، بازسازی شناختی، آگاهی هیجانی) که از طریق تحلیل عاملی اکتشافی استخراج و در تحلیل عاملی تأییدی مقدماتی نیز مورد حمایت قرار گرفت، توانست ۶۲.۲۲ درصد از واریانس کل سازه بخشایشگری اسلامی را تبیین نماید. این پرسشنامه می‌تواند به عنوان ابزاری معتبر در حوزه مطالعات روان‌شناسی مثبت‌نگر با رویکرد اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر، ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه بخشایشگری ایرانی-اسلامی و تبیین ساختار عاملی آن در جامعه دانشجویی بود. نتایج تحلیل‌های آماری نشان داد که پرسشنامه از ساختاری شش‌عاملی شامل آگاهی هیجانی، بازسازی شناختی، انگیزه‌های دینی، تعهد به بخشش، همدلی و شفقت، و آرامش و رهایی برخوردار است که در مجموع توانست درصد قابل توجهی از واریانس کل سازه بخشایشگری را تبیین کند. این یافته به‌روشنی مؤید ماهیت چندبعدی بخشایشگری در بافت اسلامی است و نشان می‌دهد که این سازه صرفاً به تغییر هیجانات منفی یا کاهش خشم محدود نمی‌شود، بلکه فرایندی جامع و تحولی است که ابعاد شناختی، عاطفی، ارادی و معنوی را به‌طور هم‌زمان در بر می‌گیرد (Enright et al., 1998; Enright et al., 2021).

یکی از یافته‌های محوری این پژوهش، شناسایی «انگیزه‌های دینی» به‌عنوان عاملی مستقل و معنادار در ساختار بخشایشگری بود. این نتیجه با پژوهش‌هایی همسو است که نشان می‌دهند در جوامع دینی، بخشایشگری اغلب ریشه در باور به مغفرت الهی، تقوا، نیت قربت و الگوگیری از صفات الهی دارد (Ameer et al., 2025; Fincham, 2022; Saleem & Sitwat, 2025). برخلاف بسیاری از ابزارهای غربی که انگیزه‌های بخشایش را عمدتاً در سطح پیامدهای روان‌شناختی فردی تحلیل می‌کنند، در الگوی حاضر، انگیزه‌های دینی به‌عنوان نیروی محرکه‌ای بنیادین ظاهر شد که می‌تواند جهت و کیفیت سایر ابعاد بخشایشگری را تعیین کند. این یافته با مطالعاتی که نقش دین و معنویت را در تقویت پایداری بخشایشگری و تعمیق آن در طول زمان گزارش کرده‌اند، هم‌خوانی دارد (Chen et al., 2019; Long et al., 2020).

بعد «تعهد به بخشش» نیز به‌عنوان یکی از عوامل اصلی، نشان‌دهنده نقش اراده آگاهانه و پایدار در فرایند بخشایشگری است. این نتیجه مؤید دیدگاه‌هایی است که بخشایشگری را نه یک واکنش هیجانی زودگذر، بلکه یک تعهد اخلاقی و انتخاب ارادی می‌دانند (Norlock, 2023). در پژوهش حاضر، این تعهد با مفاهیمی چون تصمیم آگاهانه برای گذشت، پایبندی به مسیر بخشش و تلاش مستمر برای حفظ آن هم‌راستا بود؛ امری که با یافته‌های مطالعات تجربی در جمعیت‌های دانشجویی نیز همخوانی دارد (Delibalta et al., 2020). از منظر اسلامی، این تعهد با مفاهیمی همچون عزم، وفای به عهد و احسان پیوند دارد و بیانگر آن است که بخشایشگری واقعی مستلزم ثبات اخلاقی و کنترل نفس است (Hemmati & Shirvani Shiri, 2022).

نتایج مربوط به بعد «همدلی و شفقت» نشان داد که این مؤلفه نقش تسهیل‌کننده‌ای در فرایند بخشایشگری دارد. یافته‌های پژوهش حاضر با مطالعاتی همسو است که همدلی را پیش‌نیاز مهم کاهش خشم و افزایش تمایل به گذشت می‌دانند (Naeem & Akhtar, 2016).

(Rostami & Khormayi, 2020). همچنین پژوهش‌های مداخله‌ای نشان داده‌اند که آموزش بخشایشگری اغلب به افزایش همدلی منجر می‌شود و این رابطه می‌تواند دوسویه باشد (Mirzazadeh et al., 2018; Molinero et al., 2024). در چارچوب اسلامی نیز شفقت و رحمت به عنوان ارزش‌هایی محوری مطرح‌اند که به فرد کمک می‌کنند خطاکار را در بستر شرایط انسانی و ضعف‌های مشترک بنگرد (Jaber Varzaneh et al., 2019; Kausar, 2024).

بعد «بازسازی شناختی» در این پژوهش بیانگر نقش تغییر نگرش و معناپردازی مجدد تجربه رنج بود. این یافته با مدل‌های شناختی-تحویلی بخشایشگری همخوانی دارد که تأکید می‌کنند بدون تغییر در تفسیر رویداد و کاهش قضاوتگری، گذار به مراحل بالاتر بخشایش دشوار خواهد بود (Stoycheva, 2018). پژوهش‌های پیشین نیز نشان داده‌اند که بازسازی شناختی با کاهش نشخوار ذهنی و افزایش پذیرش همراه است (Safari Nia et al., 2017). در سنت اسلامی، این بعد با مفاهیمی چون حسن‌ظن و محاسبه نفس مرتبط است و به فرد کمک می‌کند تا رویداد رنجش‌زا را در افق گسترده‌تری از حکمت الهی و آزمون‌های زندگی معنا کند (Imaniyeh et al., 2021; Masoudi Sadr, 2021).

بعد «آگاهی هیجانی» اگرچه سهم کمتری در واریانس کل داشت، اما همچنان به عنوان یکی از مؤلفه‌های پایه‌ای بخشایشگری شناسایی شد. این یافته با پژوهش‌هایی همسو است که نشان می‌دهند شناخت و پذیرش هیجانات منفی شرط اولیه ورود به فرایند بخشایش است (Sutton, 2014). با این حال، همان‌گونه که برخی مطالعات اشاره کرده‌اند، در بافت‌های دینی، تجربه هیجانات اغلب با معانی اخلاقی و معنوی درهم‌تنیده است و صرف سنجش آگاهی هیجانی به معنای کلاسیک ممکن است تمامی ابعاد این تجربه را منعکس نکند (Gillani & Khan, 2025; Wong, 2024).

در نهایت، بعد «آرامش و رهایی» به عنوان پیامد نهایی فرایند بخشایشگری در ساختار عاملی پرسشنامه ظاهر شد. این نتیجه با شواهد گسترده‌ای همسو است که نشان می‌دهند بخشایشگری به رهایی از خشم، کینه و تنش‌های روانی منجر می‌شود و زمینه‌ساز بهزیستی پایدار است (Chen et al., 2019; Ho et al., 2024). در رویکرد اسلامی، این آرامش نه تنها پیامد روان‌شناختی، بلکه نشانه‌ای از تعالی معنوی و رضایت الهی تلقی می‌شود (Firdous et al., 2024; Rizwan Khan, 2024).

در مجموع، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که بخشایشگری ایرانی-اسلامی سازه‌ای چندبعدی و غنی است که بدون توجه به انگیزه‌های دینی، تعهد اخلاقی و معناهای قدسی، نمی‌توان آن را به طور کامل سنجید. ساختار شش‌عاملی استخراج‌شده، ضمن هم‌راستایی با برخی مدل‌های روان‌شناسی معاصر، واجد تمایزهای مفهومی مهمی است که ریشه در جهان‌بینی اسلامی دارد. این یافته‌ها بر ضرورت طراحی و به کارگیری ابزارهای بومی و فرهنگ‌محور در سنجش سازه‌های اخلاقی-دینی تأکید می‌کند (Ertugruloglu et al., 2024; Ho & Worthington, 2020).

نخست، نمونه پژوهش محدود به دانشجویان یک جامعه دانشگاهی بود که این امر تعمیم‌پذیری نتایج به سایر گروه‌های سنی و اجتماعی را محدود می‌کند. دوم، استفاده از روش خودگزارشی می‌تواند تحت تأثیر سوگیری‌های پاسخ‌دهی اجتماعی قرار گیرد. سوم، تحلیل عاملی تأییدی به صورت مقدماتی و بر روی همان نمونه انجام شد و نیازمند تأیید در نمونه‌های مستقل و بزرگ‌تر است. پژوهش‌های آینده می‌توانند ساختار عاملی پرسشنامه را در نمونه‌های متنوع‌تر از نظر سن، جنسیت و بافت فرهنگی بررسی کنند. همچنین انجام تحلیل عاملی تأییدی مرتبه دوم می‌تواند به تبیین ساختار سلسله‌مراتبی بخشایشگری اسلامی کمک کند. بررسی روایی ملاکی پرسشنامه در ارتباط با متغیرهایی مانند سلامت روان، دینداری و کیفیت روابط بین‌فردی نیز پیشنهاد می‌شود.

یافته‌های این پژوهش می‌تواند مبنایی برای طراحی برنامه‌های آموزشی و مداخله‌ای مبتنی بر بخشایشگری در محیط‌های دانشگاهی باشد. استفاده از این ابزار در مشاوره و روان‌درمانی می‌تواند به شناسایی دقیق‌تر ابعاد مختلف بخشایشگری مراجعان کمک کند. همچنین، نتایج می‌تواند در سیاست‌گذاری‌های آموزشی و فرهنگی با هدف تقویت فضایل اخلاقی و انسجام اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد.

تشکر و قدردانی

از تمامی کسانی که در این پژوهش ما را یاری نمودند تشکر و قدردانی به عمل می‌آید.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Ameer, S., Ghayas, S., & Adil, A. (2025). Taqwa, Spiritual Shame, and Divine Forgiveness in Islam. *Foundation University Journal of Psychology*, 9(1), 72-82. <https://doi.org/10.33897/fujp.v9i1.827>
- Chen, Y., Harris, S. K., Worthington Jr, E. L., & VanderWeele, T. J. (2019). Religiously or spiritually-motivated forgiveness and subsequent health and well-being among young adults: An outcome-wide analysis. *The Journal of Positive Psychology*, 14(5), 649-658. <https://doi.org/10.1080/17439760.2018.1519591>
- Delibalta, C., Caglar, E., & Akbay, S. E. (2020). Forgiveness and Forgiveness Flexibility among University Students: An Experimental Study. *World Journal of Education*, 10(4), 104-114. <https://doi.org/10.5430/wje.v10n4p104>
- Ehteshamzadeh, P., Ahadi, H., Enayati, M. S. a. D., & Heydari, A. (2010). Development and validation of a scale for measuring interpersonal forgiveness. *Iranian Journal of Psychiatry and Clinical Psychology*, 16(4), 443-455. <http://ijpcp.iuums.ac.ir/article-1-1209-fa.html>
- Enright, R., Rique, J., Lustosa, R., Song, J. Y., Komoski, M. C., Batool, I., & Costuna, E. (2021). Validating the Enright Forgiveness Inventory-30 (EFI-30). *European Journal of Psychological Assessment*, 1-11. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000649>

- Enright, R. D., Freedman, S., & Rique, J. (1998). *The psychology of interpersonal forgiveness Exploring forgiveness*. <https://doi.org/10.2307/jj.36032636.9>
- Ertugruloglu, O., Gülcan, N. Y., & Abidoğlu, Ü. P. (2024). The Impact of Culture on the Education System. *International E-Journal of Educational Studies*, 8(16), 131-141. <https://doi.org/10.31458/iejes.1436091>
- Fadilah, R., & Parinduri, S. A. (2024). Forgiveness therapy in Islamic psychology perspective: Healing the inner child parenting wounds. *Psikis: Jurnal Psikologi Islami*, 10(2), 386-398. <https://doi.org/10.19109/psikis.v10i2.24160>
- Fincham, F. D. (2022). Towards a psychology of divine forgiveness. *Psychology of Religion and Spirituality*, 14(4), 451-461. <https://doi.org/10.1037/rel0000323>
- Fincham, F. D., & May, R. W. (2023). Divine forgiveness and interpersonal forgiveness: Which comes first? *Psychology of Religion and Spirituality*, 15(2), 167-173. <https://doi.org/10.1037/rel0000418>
- Firdous, Q., Yasin, Z., Muhammad Abbas, S., Razaq Khan, A., Bano, H., & Author, C. (2024). Forgiveness In the Quran: A Path to Spiritual and Emotional Well-Being. *Journal of Knowledge and Society*, 12(4), 417-423. <https://doi.org/10.53555/ks.v12i4.2969>
- Ghobari Bonab, B., Khodayarifard, M., Geshnigani, R. H., Khoei, B., Nosrati, F., Song, M. J., & Enright, R. D. (2021). Effectiveness of forgiveness education with adolescents in reducing anger and ethnic prejudice in Iran. *Journal of Educational Psychology*, 113(4), 846. <https://psycnet.apa.org/fulltext/2020-62828-001.html>
- Gillani, U., & Khan, M. J. (2025). Achieving Our Highest Potential (Self-Actualization) Through Character Development (Husn-i-Akhlaq): An Islamic Perspective on Holistic Personality Development, Spiritual Growth and Human Flourishing. *Frontiers in psychology*, 16, 1-11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1569393>
- Hemmati, M. A., & Shirvani Shiri, A. (2022). The Qur'anic concept of "Ihsan" and its educational principles and functions. *Educational Sciences from the Islamic Perspective*, 10(18), 91-118. <https://doi.org/10.30497/ESI.2022.241564.1480>
- Ho, M. Y., & Worthington, E. L., Jr. (2020). Is the concept of forgiveness universal? A cross-cultural perspective comparing western and eastern cultures. *Current Psychology*, 39(5), 1749-1756. <https://doi.org/10.1007/s12144-018-9875-x>
- Ho, M. Y., Worthington, E. L., Jr., Cowden, R. G., Bechara, A. O., Chen, Z. J., Gunatirin, E. Y., & VanderWeele, T. J. (2024). International REACH forgiveness intervention: A multisite randomised controlled trial. *BMJ Public Health*, 2(1). <https://doi.org/10.1136/bmjph-2023-000072>
- Imaniyeh, M. H., Raeisiyan, G., Pirouzfar, S., & Abdkhodai, M. S. (2021). A comparative study of benevolence in religious texts and optimism in psychology with an emphasis on Sahifa Sajjadiya. *Research in Religion and Health*, 7(4), 149-162. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v7i4.28327>
- Izenstark, D., & Boone, B. A. (2025). 'Making a Positive Environmental Impact': Exploring the Role of Volunteering at a Campus Community Garden. *Sustainability*, 17(11). <https://doi.org/10.3390/su17114951>
- Jaber Varzaneh, A., Mir Jalili, A. M., & Fallah, M. H. (2019). The educational effects of compassion in individual and social spheres from the perspective of the Quran and narrations. *Educational Teachings in Quran and Hadith*, 4(2), 99-120. <https://doi.org/10.22034/iued.2019.37206>
- Kausar, R. (2024). Forgiveness and Mercy: Unpacking the Ethical Imperatives of Islam. *Journal of Islamic Ethics*, 7, 1381-1393. <https://www.jahan-e-tahqeeq.com/index.php/jahan-e-tahqeeq/article/view/1529>
- Kavyani, M., Farhoosh, M., Farhoosh, M., & Hafezi, M. (2022). Developing components of forgiveness among couples from an Islamic perspective. *Culture of Counseling and Psychotherapy*, 49, 1-30. <https://doi.org/10.22054/QCCPC.2021.60185.2677>
- Lahiri, A., & Padmakumari, P. (2025). Beyond apologies: A systematic review of forgiveness in different relationship contexts. *Current Psychology*, 44, 15351-15368. <https://doi.org/10.1007/s12144-025-08246-4>
- Long, K. N., Worthington Jr, E. L., VanderWeele, T. J., & Chen, Y. (2020). Forgiveness of others and subsequent health and well-being in mid-life: a longitudinal study on female nurses. *BMC psychology*, 8(1), 104. <https://doi.org/10.1186/s40359-020-00470-w>
- Masoudi Sadr, H. (2021). Islamic teachings on the impact of benevolence on marital stability and how to cultivate it among couples. *Quran and Medicine*, 6(1), 1-9. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v7i4.28327>
- Mirzazadeh, R., Hossein Sabat, F., & Barjali, A. (2018). The effectiveness of forgiveness training on increasing positive emotions and empathy among divorced women under the support of the Welfare Organization in Dezful. *Studies on Women and Family*, 6(1), 133-147. <https://doi.org/10.22051/jwfs.2017.12987.1306>
- Mojavimena, A., & Zabihi, H. (2023). The position and effects of forgiveness in strengthening family ties with an emphasis on verses and narrations. *Studies in Education and Training with an Islamic Approach*, 1(1), 9-24. https://journals.miu.ac.ir/article_9350.html
- Molinero, C., Bonete, S., Crespi, P., Sendra Ramos, S., & González De Abreu, A. M. (2024). Effectiveness of forgiveness training programs in university contexts: a systematic review and meta-analysis. *Cogent Education*, 11(1). <https://doi.org/10.1080/2331186X.2024.2378242>
- Naeem, M., & Akhtar, N. (2016). Gratitude, Altruism and Forgiveness among Young and Middle Aged Working Women. *Fwu Journal of Social Sciences*, 2, 87-97. <http://www.sbbwu.edu.pk/journal/special%20issue/summer2016-vol2-01/9.%20Gratitude,%20Altruism%20and%20Forgiveness.pdf>

- Norlock, K. J. (2023). Forgiveness as a Volitional Commitment. *The Routledge Handbook of the Philosophy and Psychology of Forgiveness*, 230-242. <https://doi.org/10.4324/9781003360278-23>
- Park, J. H., Enright, R. D., Essex, M. J., Zahn-Waxler, C., & Klatt, J. S. (2013). Forgiveness intervention for female South Korean adolescent aggressive victims. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 34, 268-276. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2013.06.001>
- Rapp, H., Wang, X. J., & Enright, R. D. (2022). A meta-analysis of forgiveness education interventions' effects on forgiveness and anger in children and adolescents. *Child development*, 93(5), 1249-1269. <https://doi.org/10.1111/cdev.13771>
- Rizwan Khan, S. (2024). Forgiveness in Islam: A Pathway to Positive Religious Coping. *Journal of Art, Sociology, and Humanities*, 1-25. <https://thejash.org.pk/index.php/jash/article/view/36>
- Rostami, S., & Khormayi, F. (2020). The effectiveness of empathy training on forgiveness: Examining the role of belief in a just world. *Knowledge and research in applied psychology*, 21(4), 81-90. <https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/1730715>
- Sacramento, N. J. J. E., Batool, H., & Swatdikun, T. (2024). The Influence of Volunteerism to the Relationship of Academic Environment and Social Entrepreneurship Intentions: Empirical Evidence from a University in the Philippines. *Journal of Social Entrepreneurship*, 1-27. <https://doi.org/10.1080/19420676.2024.2415892>
- Safari Nia, M., Dehestani, M., & Fathri, A. (2017). The mediating role of empathy, rumination, and anger in the relationship between narcissism and interpersonal forgiveness. *Social Cognition*, 6(2), 143-154. <https://doi.org/20.1001.1.23223782.1396.6.2.9.8>
- Saleem, S., & Sitwat, A. (2025). Understanding the Dynamics of Divine Forgiveness to resolve Interpersonal Transgressions: An Islamic Perspective. *Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences*, 13(1), 21-31. <https://doi.org/10.52131/pjhss.2025.v13i1.2630>
- Savari, K., & Abdi Pour, R. (2017). The effectiveness of self-calculation skills training on moral commitment and self-control among female students. *Psychology and Religion*, 10(2), 5-16. <https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/1227519/>
- Stoycheva, D. S. (2018). Analysis of the relationship between religion and forgiveness. *Dissertations and Theses @ UNI*, 930. <https://scholarworks.uni.edu/etd/930>
- Sutton, G. (2014). Psychology of forgiveness: an overview of recent research linking psychological science and Christian spirituality. *Encounter: Journal for Pentecostal Ministry*, 11, 1-9. https://www.researchgate.net/profile/Geoffrey-Sutton-2/publication/268077042_Psychology_of_Forgiveness_An_Overview_of_Recent_Research_Linking_Psychological_Science_and_Christian_Spirituality/links/54628aeb0cf2837efdaffc6f/Psychology-of-Forgiveness-An-Overview-of-Recent-Research-Linking-Psychological-Science-and-Christian-Spirituality.pdf?_sg%5B0%5D=started_experiment_milestone&origin=journalDetail&_rtd=e30%3D
- VanderWeele, T. J., & Lee, M. T. (2025). Love and Human Flourishing. https://doi.org/10.31234/osf.io/ndx5z_v1
- Wang, X. J., Kim, J. J., Olmstead, N., & Enright, R. D. (2022). The development of forgiveness and other-focused love. *Journal of Psychology and Theology*, 50(4), 473-487. <https://doi.org/10.1177/00916471211034514>
- Warsah, I. (2020). Forgiveness viewed from positive psychology and Islam. *Islamic Guidance and Counseling Journal*, 3(2), 108-121. <https://doi.org/10.25217/igcj.v3i2.878>
- Wong, L. Y. (2024). Maximize the Impacts of Forgiveness Education with Moral Agency Development. *Education Sciences*, 14, 1346. <https://doi.org/10.3390/educsci14121346>
- Worthington Jr, E. L. (2024). Weaknesses of positive psychology might be overgeneralized: forgiveness studies as a counter to the critiques. *International Journal of Applied Positive Psychology*, 9(3), 1293-1312. <https://doi.org/10.1007/s41042-024-00166-1>
- Zarkhani, M., Etemadi Fard, A., & Khajepour Benadaki, K. (2021). The effects of belief in divine attributes on Islamic lifestyle (a case study on the attributes of mercy, forgiveness, and divine generosity). *Islamic lifestyle with a focus on health*, 5(1), 14-28. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v7i4.28327>